

Jindřiška SVOBODOVÁ
Univerzita Palackého

DOI: 10.14746/bo.2020.4.8

Jazyk a dialog

Seďm let po náhlém a předčasném odchodu přední české lingvistky, odbornice na problematiku textové lingvistiky, teorie dialogu, stylistiky, pragmalingvistiky, sociolingvistiky a gramatiky Světlý Čmejrkové, se čtenáři díky péči Jany Hoffmannové a Petra Kaderky dostal do rukou metodicky a promyšleně uspořádaný výbor z jejího rozsáhlého díla s názvem *Jazyk a dialog*¹.

Blízci spolupracovníci a znalci díla Světlý Čmejrkové, Jana Hoffmannová a Petr Kaderka, z autorčíných monografických i časopiseckých prací vybrali třicet dva textů tak, aby mohli ukázat celé spektrum odborných zájmů a témat, jimž se věnovala, a uspořádali je do jedenácti oddílů. Ve výboru se tak objevily texty dokládající autorčinu erudici v oblasti výzkumu jazykového stylu, její zájem jak o otázky filozofie jazyka, tak jeho gramatiky, ale také o způsob jeho uchopení a zpracování lingvisty náležejícími k různým oblastem intelektuálních stylů (zejména stylu anglosaského a teutonského). Stěžejní oddíly ale očekávaně tvoří práce věnované výzkumu jazyka v jeho aktuálním „dialogickém” užití, konkrétně výzkumu mediálního, politického a reklamního diskurzu, elektronické komunikace či genderové lingvistiky.

Úvodní oddíl výboru je věnován filozofii jazyka, teorii komunikace a sémiotice. Byly do něj zařazeny studie, ve kterých autorka reflektovala úlohu jazyka při uchopení a zpracování světa pomocí metaforických obrazů. Na úvahy a zamyšlení o „lidovém jazykozpytu” navazují texty věnované tváři, a to jak v jejím pojetí v lidové jazykovědě, tak tváři jako filozofickému konceptu a její roli v mezilidské komunikaci. Obecně a filozoficky zaměřené úvahy prvního oddílu uzavírá studie *Čas v jazyce a textu* věnovaná různým pojetím časové sémantiky, kategorizaci časových významů a možnostem, které jazyk nabízí při odlišení absolutních a relativních časů.

Pravděpodobně největší odborné renomé Světlé Čmejrkové přinesl výzkum jazyka v interakci a v jeho dialogickém užití. Úvod do takto orientovaného výzkumu přinesl hned druhý oddíl s příznačným názvem *Teorie dialogu*, funkčně propojený s oddílem třetím věnovaným sociolingvisticky orientovaným výzkumům zaměřeným

¹ Světlá Čmejrková: *Jazyk a dialog*. Výbor z textů, uspořádali Jana Hoffmannová a Petr Kaderka, Praha: Nakladatelství Lidových novin, 2019, 505 s. ISBN 978-80-7422-664-9.

na konstruování identity ve vztahu k jazykové jinakosti a její uvědomělé reflexi, *Sociolingvistika a konstrukce identity*. Ve studiích zařazených do této kapitoly Světlá Čmejrková zužitkovala jak vlastní zkušenost, tak vzdělání získané v oboru ruské filologie a vtělila je jednak do případové studie věnované konstrukci identity konkrétní respondentky, volyňské Češky, která si v jazykovém prostředí, jež jí z podstaty není cizí, ale jehož kód přesto vykazuje evidentní rozdíly od jejich jazykových kompetencí, buduje svou vlastní identitu a při tom vyjadřuje postoje jak k češtině, tak ruštině, ukrajinštině či rusínskému dialektu, jednak do materiálově širěji založeného výzkumu, ve kterém na zaznamenaném vyprávění ukrajinských Čechů sledovala vnímání „nás” a „ostatních”, jejich hodnocení jazykové jinakosti a možnosti její reflexe.

V kontextu české lingvistiky byla Světlá Čmejrková nezpochybnitelnou průkopnicí výzkumu mediálního a politického dialogu. Výzkumy jazyka politického diskurzu vtělila do monografie *Jazyk – média – politika* (Čmejrková, Hoffmannová 2003), na níž se významně autorsky podílela. Na aktuálnosti příspěvků *Televizní interview a jiné duely: mediální dialog jako žánr veřejného projevu, Emoce v jazyce a komunikaci* nebo *Argumentace a její přijímání v politických debatách* nic neubírá skutečnost, že zde byly analyzovány politické televizní debaty (převážně) z druhé poloviny devadesátých let dvacátého století. Autorka v nich totiž dokázala postihnout všechny významné atributy tohoto specifického typu sociální a v užším smyslu slova i komunikační události, ukázala na význam rozvrstvenosti komunikace do několika komunikačních okruhů a s tím související faktor zaměření komunikace na fyzicky nepřítomného adresáta (diváka a v podstatě voliče), sledovala a popsala ale také užití komunikačních strategií, díky kterým dokáže oslovený politik „balancovat” mezi vyjádřením souhlasu i nesouhlasu a vyhýbat se poskytnutí požadovaných informací. Kapitulu samu pro sebe pak představuje výzkum až absurdně užívaných argumentačních strategií směřujících opět nikoli k fyzicky přítomnému komunikačnímu partnerovi, ale ke skutečnému adresátovi – nepřítomnému voliči.

Neokázale a racionálně přistoupila Světlá Čmejrková např. k takovým otázkám, jako je výzkum genderu a k genderové lingvistice obecně. Ve všech čtyřech studiích, které byly zařazeny do tohoto oddílu, ukázala, že k práci s živým jazykem je třeba vždy přistupovat s vědeckou poctivostí a nenechat se ovlivnit módními vlnami reflektujícími spíše výzkumem nepodložené pocity a dojmy. Při výběru a uspořádání textů propojených tématem genderu se tak autorům vydání podařilo najít práce, ve kterých Světlá Čmejrková postupovala od výkladů věnovaných příznakovosti a specifickým gramatického rodu v češtině k problematice přechylování, jemuž byla věnována i samostatná studie vycházející přímo z autentických příkladů aktuálních jak v době vzniku práce (tedy v době po vstupu České republiky do Evropské unie, kdy čeština musela reagovat na potřeby unijního komunikačního modu), tak dnes. Ale opět i v tomto případě ukázala Světlá Čmejrková šíři svého záběru, když argumentaci opřela o pří-

klady jak ze své současnosti, tak z ženských časopisů publikovaných v roce 1940. Na úlohu ženského „elementu“ v komunikaci z pohledu spíše sociolingvistického pak byla zaměřena závěrečná studie analyzující materiál mediálních debat s politikami jako pozvanými hosty.

Svým výzkumem ale Světa Čmejková prokazovala také životnost a potřebnost tradičních lingvistických disciplín, zejména jazykovědné stylistiky. Na obecněji pojaté úvahy o stylu postmoderních textů (studie *Styl sjednotitel a styl rozptyl*) navázal konkrétněji orientovaný výzkum druhého příspěvku pátého oddílu *Styl vysoký a nízký*. V něm byla provedena důkladná analýza stylu románu Miloše Urbana *Stín katedrály*. Střetávání vysokého stylu s nízkým bylo v této próze přeneseno do permanentní konfrontace hlavních hrdinů, jejichž různost se realizovala právě v diametrálně odlišných jazykových kompetencích. První z hrdinů způsobem svého vyjadřování patřil ke stylu vyššímu, zatímco druhá z postav byla jak svým literárním životem, tak svými diskurzivními dovednostmi typickým reprezentantem stylu nižšího. A právě analýza „idiolektu“ těchto dvou postav se autorce stala metaforickým odrazovým můstkem pro klasifikaci odlišností konceptuální psanosti a mluvenosti. Tímto příspěvkem se ale inspirace literárními texty nevyčerpala. Interpretačním limitům, možnostem komunikace autora se svým čtenářem, vkladu čtenářského subjektu a jeho přínosu do takto pojaté komunikační aktivity, hře na pravdu a fikci se čtenářem při vytváření textových strategií a konečně také úloze jazyka v komunikaci realizované v rámci literárního diskurzu se Světa Čmejková věnovala v příspěvku *Jazykové schválnosti Ludvika Vaculíka (»Český snář«)*. Jana Hoffmannová s Petrem Kaderkou neopomněli do oddílu věnovaného výzkumu stylu zařadit ani práci inspirovanou tvorbou Michaila M. Bachtina *Bachtinovy pojmy »plut«, »šut« a »durak« v českém překladu*. Tento článek představuje fundovaný příspěvek kulturologicko-translatologické povahy, ve kterém úvodní úvahy o tom, jak adekvátně překládat výrazy uvedené již v jeho titulu, vytvořily východisko k diskusi o tom, jak vlastně charakterizovat českou literární postavu Haškova „prostřáčka“, „šaška“ či „blázna“ Josefa Švejka.

Významný vliv na české vědecké vyjadřování měly práce Světy Čmejkové věnované odbornému psaní. V tomto oboru bádání dlouhodobě spolupracovala s Františkem Danešem (připomenout je třeba zejména kolektivní monografii Čmejkové, Daneše a Světlé *Jak napsat odborný text*, 1999). Její přínos byl především v analýze rozdílů mezi odborným vyjadřováním anglosaského a teutonského intelektuálního stylu a v explicitním pojmenování specifik českého odborného vyjadřování. Světa Čmejková i zde dokázala využít své původní oborové zaměření a českému čtenáři ukázala odlišné postavení autorského subjektu v anglosaském vědeckém prostředí a v českém odborném diskurzu (tradičně náležejícím ke sféře teutonského vlivu). Úloha autorského subjektu a jeho role při komunikaci se čtenářem je téma stále

živé, jak ostatně ukazují i současné úvahy o adekvátním užití kategorií autorského plurálu či singuláru.

Tématem spisovnosti a nespisovnosti se ale Světa Čmejková nezabývala pouze v rámci výzkumu literárního jazyka. Střetávání těchto variet a funkčnost jejich užití sledovala také v prostředí mediální komunikace. Jako impulz k dalšímu výzkumu by jistě mohly posloužit výsledky analýzy jazyka užitého v konkrétní rozhlasové relaci, v níž inscenovaná intimita přivedla hosty, účastníky veřejné komunikace, k užití substandardního kódu. V příspěvku *Spisovnost a nespisovnost v současné rozhlasové a televizní publicistice* autorka sledovala nejenom nespisovnost komunikantů užitou jako projev pozitivních až přátelských vztahů mezi komunikanty, ale také negativní reakce odmítající nespisovnost ve veřejném prostoru v okamžitých reakcích jejich posluchačů. Z mého pohledu zajímavé výsledky s inspirativním potenciálem přinesl také navazující příspěvek *Jak mluví (a píše) české spisovatelky*. Světa Čmejková zde prezentovala nejenom srovnání idiolektu dvou současných spisovatelek Petry Soukupové a Jany Šrámkové s jazykem jejich prozaických textů, ale sledovala také, jaký vliv mají moderátoři zpovídající obě spisovatelky na jejich komunikační strategie. Úloha moderátora, jím vytvořená atmosféra dané komunikační události, prostředí studia apod. patří k faktorům ovlivňujícím komunikační naladění a ochotu hosta svěřovat se a otevřít před posluchači. A právě význam těchto okolností komunikační interakce dokázala Světa Čmejková v tomto příspěvku odhalit.

K jednoznačným přínosům publikační aktivity Světy Čmejkové patřila skutečnost, že díky své jazykové vybavenosti a erudici mohla českému čtenáři zprostředkovat výsledky bádání probíhajících v jinojazyčném vědeckém prostředí. Jako jedna z prvních tak v kontextu české lingvistiky začala sledovat specifika elektronické komunikace. Možnostem jazyka substituovat v komunikaci „na dálku“ nonverbální složku komunikace, jež hraje významnou roli při soukromé komunikaci tváří v tvář, se (mimo jiné) věnovala v prvním příspěvku oddílu věnovaného elektronické komunikaci s názvem *Jazyk a styl elektronické komunikace a počítačestina*. Jako funkční a potřebnou součást tohoto oddílu hodnotím také článek *E-čeština* věnovaný komunikačním a jazykovým normám komunikace na internetu. I tento příspěvek je ilustrativním dokladem autorčiny schopnosti aplikovat poctivý a kvalitní teoretický základ na současný autentický jazykový materiál.

K dalším oblastem autorčina zájmu, které našly svůj otisk i v její knižní produkci, patří reklama. Monografii *Reklama v češtině, čeština v reklamě* (2000) doplnily i časopisecké studie a některé z nich byly v tomto výběru zařazeny do samostatného oddílu. V článku *Persvazivnost a upřímnost* byly popsány praktiky užívané ve specifickém reklamním žánru, jakým je teleshopping. Světa Čmejková se zaměřila na strategii simulující upřímnost a ochotu „konzumentů“ nabízených produktů odhalit vlastní soukromí i osobní problémy při manipulaci adresáta a předpokládaného zákazníka.

Další manipulativní persvazivní strategie užívané v reklamním diskurzu odhalila také v článku *Intertextualita české reklamy: aluze k české kultuře, historii a etnicitě*.

Samostatný oddíl autoři výboru věnovali také textům a úvahám o aktuálním stavu jazykové normy. Do oddílu nazvaného *Jazyková variantnost a gramatika* zařadili jednak příspěvek, ve kterém Světlá Čmejrková na základě bohaté příkladové báze ukázala na problematičnost užití zvrtného posesivního zájmena *svůj*, jednak korpusovým výzkumem podloženou žánrovou analýzu kondicionálových tvarů *bysme* a *bychom*. Význam kvalitního teoretického backgroundu ukázala Světlá Čmejrková také v příspěvcích popularizujících poznatky aktuální vědy. V textech věnovaných např. dobově módním výrazům a spojením, jakými svého času byly *filozofie*, *vysílání signálů* či *ulitívání* (v podstatě na čemkoli), opět prokázala funkčnost a význam propojení poctivé erudice s živým a životným zájmem o jazyk v jeho užití.

Oběma autorům výboru tak patří dík především za to, že Světlu Čmejkovou připomněli jako nesmírně erudovanou a pracovitou autorku, již se po několik desetiletí dařilo nacházet a českému čtenáři také zprostředkovávat významné impulzy evropské i světové lingvistiky. Její práce ale dodnes představují inspiraci také ve způsobu, jakým dokázala informace o výsledcích bádání zprostředkovat. Jako teoretička vědecké komunikace se vždy hlásila ke směru anglosaského intelektuálního stylu, ve kterém je to právě autor, kdo nese zodpovědnost za jasnost, přesnost, jednoznačnost a zejména také srozumitelnost předávaných sdělení. Její texty jsou tak dodnes aktuální a svěží nejenom díky přehlednému zprostředkování teoreticky odborných informací, ale také díky jejich okamžité aplikaci na ilustrativní autentický jazykový materiál.